

„Ezöknec meg irafára, hogy ki lenne vég emléközet fenkit nem halhatéc”

Vég-előtagú összetett főneveink történetéhez – Tinódi ürügyén

Kovács Sándor Iván érdeklődését keltette fel a méltóságteljes, szép dallamú *végemlékezet* szó, amely kétszer is előfordul Tinódi Krónikájának előszavában. Szótári élete nincs, lehet Tinódi alkotása, családja viszont népes, ha ezek életkora, használati köre erősen különböző is.

A szavak gyűjtését „fejből” kezdtem, majd szótáraink (értelmezők, történetiek, íróiak, egyes szakszótárak) átnézésével folytattam. 64 ilyen szót szedtem össze, felsorolásukat mellőzném, és nem is ejtenék szót mindről. A szavak mintegy egyharmadát a nyelvújító, magyarosító kísérletek közé sorolnám, ezek nem váltak nyelvünknek virulens elemeivé. A legtöbbet Ballagi 1873-as szótára őrizte meg számunkra. Sok benne van már 1857-es Német és magyar szótárának Magyar–Német részében is.

A Tihanyi Alapítólevéltől kezdve adatolt vég szavunknak az összetételek egyik csoportjában elsődleges ’valaminek (térben, időben) befejező része / széle, határa, vége’, illetőleg ’utolsó’ jelentése jelentkezik, a másikban az 1425 körüli Sermones Dominicaletől előforduló ’az élet befejeződése, halál, pusztulás’ értelem (TESz.) Így a Tinódi által használt *végemlékezet* jelentése: ’utolsó megemlékezés’.

Alakilag két típusúak a vég- előtagú összetételek: 1. főnév + (eredeti) főnév kapcsolódik össze bennük (*végbúcsú, végóra, végszó*), 2. főnév + igéből képzett -at/-et és -ás/-és képzős főnév kompozitumai (*végkifejlet, végeladás*). Kivétel a *végtétel* szó, ez Heltai Bibliájában (1551) fordul elő („mikor tekeletes *végtétel* leszen, akkor iő nagy bőséggel az igazság...”)(IV, 26) – a későbbi *végtétele* ’utolsó ítélet’ előzményeként.

Az első csoportba tartozó szavak tűnnek fel korábban. Ezek 16. századi kódexeinkben már megtalálhatók, például 1512–13: „A *veg va.orat* meg töttem... en tanitvanimmel...” (NagyszK. 15). *Végvacsora* szavunknak egyébként szép hosszú élete van: katolikus templomainkban máig énekelik, igaz, nem mai nyelvi, hanem 19. századi szöveggel: „Itt van, mit a *végvacsorán* Jézus értünk szerzettél.”

A második csoport szavai a nyelvújítás korában, a 19. század elején szaporodnak el. Szily Kálmán (NyÚSz. I, 368) szerint -at/-et és -ás/-és képzős főneveket a régi nyelv nem kapcsolt össze a vég szóval. Ő nem is idéz 19. századinál korábbi adatokat ilyenekre. Első adatai Márton József 1803-as szótárából és Sándor István Toldalékából (1808) valók. Mártonéi a *végrendelés* és *végítélet-hozás*, Sándor Istváné a *végvonaglás* szó. Tinódi adatai (1554) ennek ellentmondanak, de nemcsak az övéi. Calepinus szótárában (1585) előfordul a *végvetés* szó („decisio – Leszállítás, *vég vetés*”), Listi László Magyar Marsában (1653, NySz.) a *végpályafutás*.

A 16. századtól a 20.-ig természetes lelőhelye a *vég*gel kezdődő összetett szavaknak a szépirodalmi nyelv. A *végbúcsú* szó szerepel az 1676-os Kájoni-féle Cancionale catholicumban, de használta Faludi, Csokonai, Vörösmarty és Jókai is, Petőfi pedig a *végbúcsúszást*: „...vérem, a *végbúcsúszásra* tán, Elhagyván arcomat, szívembe gyül” (ÖM. Ak. 1951. II, 158). Érdekes, hogy Zrínyi a *végház* (*végházbeli, végházi*) szavakat használta, noha már korábban megvolt a sokkal általáno-

sabban használt és tovább élő *végvár* szó. (Például egy 1557-es követjelentésben „adotht épülfth az *wegh waragban...*” [RMNy. II, 131] és Heltai Cronicájában [1575]: „az *vég váratat...* meg erőfite...”).

Az irodalmi nyelvi szócsoporthoz tartozó jelentése, hangulata természetes magyarázata annak, hogy előszeretettel használta a romantika, bár sokuk messze túlélté a *vég-* előtagú szavaknak ezt a legvirágzóbb korszakát.

Petőfinél megtaláljuk a *végcsapás*, *végcél* szavakat (ezt Katona, Arany és később Krúdy is használta), a *végelszántás*ot és a *végdalt* – utóbbit később a *hattuyúdal* váltotta fel az irodalmi műnyelvben – és a ma is köznyelvi *végeredményt* (amely szava Gyulai Pálnak, Móricznak és Nagy Lajosnak is.) Jókai alkalmazta a *végerő*, *végfal*, *vég hagyomány*, *végkatasztrófa*, *végpusztulás* szavakat. Juhász Gyula alkotott *végalkony* szót: „Enyém a diadal! Bár minden vágyam semmiségbe hulljon S minden öröme *végalkony* boruljon” [ÖM. I, 63]). Kosztolányi használta az eredendően kereskedelmi nyelvi *végeladást*, amelyet mára az ugyanilyen típusú *végkiárúsítás* váltott fel.

Az irodalmi nyelv területét elhagyva láthatjuk, hogy *vég-* előtagú szavainknak igen jelentékeny része jött létre vagy vált javallottá a szaknyelvek magyarosításának áramában. Legmarkánsabban két körben: az orvosi, illetőleg a jogi műnyelvben. Sok keletkezett közülük *Ende-* előtagú német szavak fordításaként.

Miskolczi Gáspár Egy jeles vad kertjében (1702) fordul elő először a *végbél* szó, tulajdonképpen még birtokos jelzős szókapcsolatként: („A geleszták az állatoknak alfelekben teremnek, azaz a *vég béliben...*” [681], Pápai Páriz Pax corporisában (1767, 185) a *vég-hurka* szerepel, hogy aztán a nagy reformkori szakszó alkotó-gyűjtő Bugát Pál Természettudományi szótalmazában (1842, 465) diadalmasan 25 tagú családként tűnjön fel – további szóösszetételek alapját képezve, amelyek közül sok máig szava az orvosi nyelvnek, néhányuk a köznyelvnek is. A Brencsán-féle Új orvosi szótárban (1983) a *végbél* szó származékaival 32 tagú szóbokor (az alcímszókat nem számítva), bizonyítva a szó nagyon is élő voltát és termékenységet.

A közkeletű *végtag* Márton József 1803-as szótárában szerepel először, utána Sándor Istvánnál (Toldalék, 1808, 436) és Fogarasi Művelt magyar nyelvtanában (1836). Bugát mindkét munkájába felvette (1833: Orvosi szókönyv, 1836: ld. fent). A mai orvosi szótárban 8 képződményével szerepel.

A szókör jelentéséből következő evidencia, hogy sokuk kapcsolódik az élet befejezéséhez és ezek legtöbbször a jogi műnyelvből elindulva jutott el a mindennapi nyelvig. Ezek a *végakarat*, *végelgyász*, *végintézkedés*, *végrendelet* (előzménye a *végrendelés* volt), *végrendelkezés*, *végelgyengülés*. Ezeket is használta és népszerűsítette az irodalmi nyelv is. Így Jókai és – nem véletlenül – Eötvös Károly a *végakarat*ot (utóbbitól: „Igen beteg ügyészhez hívtattak el, kit *végakarata* elkészítésére mindedig senki nem bírhatott”). A szót elsőként az 1807-es Tiszti szótár vette fel.

A munkahelyi élet befejezéséhez, illetve bizonyos tevékenység megszűnéséhez kapcsolódik a *végelbánás*, *végkielégítés*, *végelszámolás* szó.

Természetszerűleg szavai a *vég-* előtagú szavak a végek katonai életének, egyáltalán a katonai nyelvnek: *végőr*, *végőrs*, *végőrség*, *végőrezred*, *végtanya* (a régebbieken kívül). Ezek zömmel 19. századiak, és Horváth Mihály A magyarok története című munkájában fordulnak elő (1847).

Egyesek a nyelvészeti szakterminológia magyarítását segítették. Elavultak, de mai szaknyelvi kifejezések fontos előzményei: *végbetű*, *véghang*, *végrovidítés*, *végsúlyos*, *végzótag*, *végtoldás* (Balagi 1873).

Sokáig használatos volt a verstanban a *végrím* kifejezés.

Érdekes csoportot képeznek régi és kihalt naptári, illetőleg időszámítási elnevezések: *vég-előhó*, *vég hó*, *végnap*, *végtized*.

A csoportozaton belül egyes szók váltották egymást, másokat nem *vég-* előtagú új szó váltott fel, például a *végbeszédet* a *búcsúbeszéd* vagy a *zárszó*, a *végcsókot* a *búcsúcsók*; a jelenségre korábban is utaltam.

Az 1962-ben megjelenő nagy Értelmező szótárban 13 vég- előtagú szó szerepel, legtöbbjük szaknyelvi használatra utalással.

Eléggé új használatú a *végyszó* és *végyszavaz* származéka a színházi nyelvben. Az új értelmező kéziszótár mai politikai nyelvi használatát is jelzi. (A *végyszót* használta már Arany is, csak más jelentésben.)

„*Végállomásként*”: ma is élő vég- előtagú főneveink – a szaknyelvieket nem számítva – a következők: *végbizonyítvány*, *végcél*, *végelgvengülés*, *végelszámolás*, *végeredmény*, *végkiárusítás*, *végkielégítés*, *végkimerültség*, *végpont*, *végrendelet*, *végrendelkezés*, *végtisztesség*, *végvesztély* (természetesen a *végállomással* együtt). Nem tagadhatom, hogy egyiknek-másiknak ódon íze van.

Kiss Gabriella